

Grażyna Dyrda

Sylwia Dyrda-Maciałek

Państwowa Wyższa Szkoła Techniczno-Ekonomiczna

im. ks. Bronisława Markiewicza w Jarosławiu

STANDARYZACJA I KATEGORYZACJA JAKO CZYNNIKI PODNOSZENIA JAKOŚCI BAZY NOCLEGOWEJ OBSZARÓW WIEJSKICH - IMPLIKACJE DLA POGÓRZA DYNOWSKIEGO

Streszczenie

Standaryzacja i kategoryzacja to proces oceny wiejskiej bazy noclegowej i nadawania kategorii świadczących o funkcjonowaniu obiektów noclegowych zgodnie z systemowymi standardami jakości, odnoszącymi się do stanu budynku, jego dostępności komunikacyjnej i wyposażenia, do świadczonych usług, gościnności gospodarzy, zagospodarowania terenu, atrakcyjności turystycznej okolicy oraz bezpieczeństwa. Cele niniejszego opracowania obejmują prezentację przedmiotowego zakresu standaryzacji i kategoryzacji wiejskich obiektów noclegowych, przedstawienie ogólnych kryteriów i procedur kategoryzacyjnych występujących w systemach kategoryzacji funkcjonujących w Polsce oraz w wybranych krajach europejskich, uwarunkowania wdrażania tego systemu w ujęciu krajowym i lokalnym, a także analizę postaw kwaterodawców i turystów wobec problemu kategoryzacji obiektów agroturystycznych.

Słowa kluczowe: wiejska baza noclegowa, agroturystyka, produkt turystyczny obszarów wiejskich, standardy jakości, kategoryzacja

STANDARDIZATION AND CATEGORIZATION AS FACTORS OF A RAISING THE QUALITY OF THE COUNTRY AREAS - IMPLICATIONS FOR THE DYNOWSKIE FOOTHILLS

Summary

Standardization and categorization is the process of assessing a country accommodation base and assigning categories of accommodation facilities in accordance with system of quality standards and to the condition of the building. Its communication accessibility and furnishings, services provided, host hospitality, landscaping, tourist attractiveness of the area and safety. The objectives of this study include presentation of the subject of standardization and categorization of country accommodation facilities, presentation of general criteria and categorization procedures in categorization systems operating in Poland and in selected European countries, conditions of implementation of this system in national and local terms, as well as analysis of attitudes of accommodation owners and tourists against the problem of categorizing agritourism facilities.

Keywords: country accommodation, agritourism, country tourism product, quality standards, categorization

1. Wprowadzenie

Wielofunkcyjny rozwój wsi, obejmujący aktywizację funkcji turystycznej obszarów wiejskich, uwarunkowany jest czynnikami przestrzennymi, społeczno-ekonomicznymi, techniczno-organizacyjnymi, prawno-administracyjnymi i finansowymi [1, 5]. Rozwój turystyki wiejskiej i jej segmentu – agroturystyki uzależniony jest w znacznym stopniu od jakości oferowanego przez obszary wiejskie produktu turystycznego, w którego strukturze szczególną rolę odgrywa baza noclegowa [8]. Usługa noclegowa zaspokaja jedną z podstawowych potrzeb człowieka poza miejscem jego zamieszkania, a na poziom satysfakcji turysty, niezależnie od jakości samego noclegu, wpływa również lokalizacja obiektu noclegowego, atrakcyjność otoczenia, poczucie bezpieczeństwa, usługi komplementarne i uzupełniające, regionalizm oferty oraz gościnność osób świadczących usługi [2, 3]. Gospodarstwa agroturystyczne oferują nie tylko zakwaterowanie, ale również agrogastronomię, agrowypoczynek, agrosport, agrorozrywkę, agroterapię, a także możliwość obserwowania obyczajów i codziennych zajęć rodziny wiejskiej oraz uczestniczenia w pracach gospodarskich [7, 11].

Konkurencja na rynku turystycznym determinuje konieczność podnoszenia jakości produktu agroturystycznego, dlatego też szczególne znaczenie ma standaryzacja oraz kategoryzacja wiejskich obiektów noclegowych o charakterze obowiązkowym lub dobrowolnym. Kategoryzacja wiejskiej bazy noclegowej to proces zakwalifikowania kwatery agroturystycznej do odpowiedniej kategorii zgodnie z normami i wymogami standaryzacyjnymi [9, 10]. Polski system kategoryzacji wiejskiej bazy noclegowej ma charakter dobrowolny, a procedura kategoryzacyjna prowadzona jest przez Polską Federację Turystyki Wiejskiej „Gospodarstwa Gościnne”, należącą do Europejskiej Federacji Turystyki Wiejskiej EuroGites – stowarzyszenia międzynarodowego, podejmującego próby unifikacji standardów i kryteriów kategoryzacyjnych.

Cele niniejszego opracowania obejmują: prezentację przedmiotowego zakresu standaryzacji i kategoryzacji wiejskich obiektów noclegowych, przedstawienie ogólnych kryteriów i procedur kategoryzacyjnych występujących w systemach kategoryzacji funkcjonujących w Polsce oraz w wybranych krajach europejskich, uwarunkowania wdrażania tego systemu w ujęciu krajowym i lokalnym – na Pogórzu Dynowskim, a także analizę postaw kwaterodawców i turystów wobec problemu kategoryzacji obiektów agroturystycznych. Cele te zrealizowano, wykorzystując literaturę przedmiotu, publikacje internetowe, opublikowane wyniki badań prowadzonych przez PFTW „Gospodarstwa Gościnne” oraz wyniki badań własnych.

2. Europejskie standardy jakości wiejskiej bazy noclegowej – rozwiązania systemowe w wybranych krajach

Wysoką jakość oferowanych usług noclegowych w obiektach wiejskich gwarantują wdrażane w wielu krajach europejskich systemy kategoryzacji, precyzyjne wymagane

standardy jakości. W Europie funkcjonują dwa podstawowe modele kategoryzacji wiejskiej bazy noclegowej – obowiązkowy i dobrowolny. W modelu obowiązkowym, kategoryzacja narzucona jest ustawowo, a jej kryteria są wspólne dla miejskich i wiejskich obiektów noclegowych, przy czym uwzględniana bywa specyfika wiejskiej bazy noclegowej, głównie rodzaj i charakter certyfikowanych obiektów [13, 14].

Dobrowolny model kategoryzacji oznacza w praktyce zróżnicowane jej systemy, wypracowane przez działające w krajach europejskich stowarzyszenia agroturystyczne [10]. Mają one duże znaczenie marketingowe, służą budowaniu wizerunku wiejskiego produktu turystycznego wysokiej jakości, konkurencyjnego na rynku turystycznym [13, 14].

Odrębny problem stanowi ujednoczenie standardów jakości wiejskiej bazy noclegowej w krajach europejskich (przede wszystkim w Unii Europejskiej), ale ze względu na dominację modelu dobrowolnego i zróżnicowanie krajowych systemów kategoryzacji jest to proces trudny do przeprowadzenia. W 2005 r. Zgromadzenie Ogólne Europejskiej Federacji Turystyki Wiejskiej EuroGites zatwierdziło normy oceny jakości zakwaterowania na obszarach wiejskich [14], a zakres przedmiotowy standardów przedstawiono w tabeli 1.

Tab. 1. Zakres przedmiotowy standardów jakości wiejskiej bazy noclegowej według Europejskiej Federacji Turystyki Wiejskiej EuroGites

Blok tematyczny standardów	Przedmiot standardowej oceny jakości zakwaterowania
Blok I WYPOSAŻENIE	<ul style="list-style-type: none"> - Lokalny styl budownictwa, dekoracje w miejscowym stylu, stan ich zachowania - Tradycyjne/autentyczne wyposażenie - Ogólna czystość - Wielkość i wyposażenie sypialni - Wielkość i jakość łóżek - Wielkość pomieszczeń ogólnych - Oświetlenie/okna w pokojach - Łazienki, ich liczba i minimalne wyposażenie - Zaopatrzenie w bieżącą i ciepłą wodę - Ogrzewanie pokoi, klimatyzacja
Blok II OKOLICA	<ul style="list-style-type: none"> - Otaczające kwaterę tereny wiejskie, ich atrakcyjność, oddziaływanie, uciążliwość - Zasoby naturalne - Zasoby kulturowe - Stan ochrony środowiska i odpowiedzialność za ten stan - Wkład w lokalny rozwój gospodarczy, konsultacje z miejscowymi podmiotami - Społeczna i kulturowa odpowiedzialność
Blok III USŁUGI W MIEJSCU ZAKWATEROWANIA LUB W OKOLICY	<ul style="list-style-type: none"> - Usługi sprzątnięcia - Posiłki podawane w miejscu zakwaterowania - Lokalna gastronomia/jadłodajnie - Wybór form wypoczynku w miejscu zakwaterowania - Wybór form wypoczynku w okolicy - Dostępność komunikacyjna, oznakowanie dojazdu - Zapewnione miejsce do spożywania posiłków - Zapewniona informacja turystyczna - Informacje (instrukcje) na temat wynajmowanego budynku

Blok tematyczny standardów	Przedmiot standardowej oceny jakości zakwaterowania
Blok IV OPIEKA NAD GOŚĆMI, PRYWATNOŚĆ I ATMOSFERA	<ul style="list-style-type: none"> - Profesjonalizm, kwalifikacje zawodowe - Osobiste przywitanie gości, wprowadzenie - Osobiste przekazywanie informacji nt. oferowanego lokalu - Możliwy osobisty kontakt w razie potrzeby - Znajomość języków obcych - Spersonalizowane informacje o zakwaterowaniu i okolicy, księga gości - Prywatność pomieszczeń używanych przez klientów
Blok V BEZPIECZEŃSTWO	<ul style="list-style-type: none"> - Ubezpieczenie OC, ochrona przeciwpożarowa - Zgodność z ustawowymi wymogami turystycznymi i warunkami rejestracji - Kontrola stanu technicznego wyposażenia - Zdrowie - higiena, dostępność usług zdrowotnych - Gwarancja poprawności informacji przed rezerwacją - Dokumenty rezerwacji - potwierdzenie, standardowe warunki - Ochrona klienta, procedury - Widoczny cennik

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: I. Majewska i zespół ekspertów, Program rozwoju i promocji systemu kategoryzacji obiektów agroturystycznych i obiektów turystyki wiejskiej w Polsce, Natęczów 2014, s. 27–32.

Stosowanie norm jakości EuroGites jest dobrowolne, ale Europejska Federacja Turystyki Wiejskiej zaleca stowarzyszeniom krajowym implementację tych standardów do krajowych i regionalnych systemów kategoryzacji wiejskiej bazy noclegowej.

Kraje europejskie, w których turystyka wiejska ma wieloletnie tradycje, a usługi agroturystyczne cieszą się znaczną popularnością, między innymi Wielka Brytania, Włochy, Francja, Niemcy czy Austria [9], wdrożyły krajowe systemy kategoryzacji wiejskiej bazy noclegowej, przyjmując model obligatoryjny lub dobrowolny. W tabeli 2 zaprezentowano charakterystykę, funkcjonujących w tych krajach systemów kategoryzacji wiejskich obiektów noclegowych.

Tab. 2. Systemy kategoryzacji wiejskiej bazy noclegowej w wybranych krajach europejskich

Kraj	Kategoryzowane obiekty	Kategorie	Kryteria kategoryzacji	Procedura kategoryzacji
Model obowiązkowy				
Wielka Brytania (Anglia, Szkocja, Walia, Irlandia Północna)	„Guest accomodation” czyli: gospody, B&B (nocleg ze śniadaniem), budynki lub pokoje wynajmowane agroturystom, których właściciele są uczestnikami Narodowego Programu Oceny Jakości - NQAS	1-5 gwiazdek dodatkowe wyróżnienia - Złote i Srebrne Odznaki	Określone urzędowo minimalne wymogi w zakresie zakwaterowania i obsługi. Uzależnione od kategorii standardy w obszarach: czystości, poziomu świadczonych usług, gościnności, wyżywienia, przestrzeni publicznej.	Wizytacja profesjonalnego asesora Quality in Tourism (instytucji certyfikującej powiązanej z VisitEngland) oceniającego obiekt i poziom realizacji standardów w poszczególnych obszarach w skali: wystarczający, niezły, dobry, bardzo dobry, wspaniały.

Kraj	Kategoryzowane obiekty	Kategorie	Kryteria kategoryzacji	Procedura kategoryzacji
Włochy	Wyłącznie gospodarstwa rolne prowadzące działalność agroturystyczną	1-5 słoneczników oraz znak graficzny Agriturismo Italia	Kryteria ustawowe: Obowiązek płacenia podatku VAT, posiadania odpowiedniego ubezpieczenia, przynależności do stowarzyszenia agroturystycznego. Wymogi dotyczące powierzchni gospodarstwa rolnego, liczby hodowanych zwierząt, czasu pracy poświęcanego na prowadzenie gospodarstwa. Ograniczenia liczby łóżek. Dodatkowe kryteria regionalne.	Uzyskanie zezwoleń różnych urzędów – gminy, straży pożarnej, sanepidu, izby handlowej. Spełnienie kryteriów Ministerstwa Rolnictwa, Żywności i Leśnictwa z 2013 r. i uzyskanie odpowiedniej kategorii, dodatkowo spełnienie wymogów regionalnych
Model dobrowolny				
Francja	Budynki wynajmowane agroturystom, pokoje w domu rolnika (z wyżywieniem), pokoje dziecięce – kolonijne, kwatery grupowe, kemping na farmie	1-5 kłosów	Położenie gospodarstwa i jego otoczenie – cisza, krajobraz, ogród, urządzenie dla dzieci. Warunki zakwaterowania – jakość pomieszczeń, ich rozkład, oświetlenie, ogrzewanie, urządzenia sanitarne. Wyposażenie obiektów – umeblowanie, jakość posłań, naczyń, dekoracji.	Kategoryzacja przeprowadzana przez inspektorów Gites de France – stowarzyszenia kwaterodawców, zgodnie z wymogami systemowymi. Kontrola obiektów raz na 5 lat lub doraźnie w przypadku skarg turystów.
Austria	Wyłącznie gospodarstwa rolne, których aktywność agroturystyczna powiązana jest z działalnością gospodarstwa	2-4 stokrotek	Jakość gospodarstwa rolnego – rolniczy charakter gospodarstwa, położenie, dostępność komunikacyjna, infrastruktura (gospody, sklepy), stan techniczny budynków, regionalny styl architektoniczny, zagospodarowanie przestrzeni otaczającej budynki. Jakość wyposażenia – urządzenie i umeblowanie pokoi, wyposażenie sanitariatów, świadoma ochrona środowiska. Jakość usług – wyżywienie (regionalne posiłki, produkty gospodarstwa), kuchnia dla gości, wyczerpujące informacje dla gości, własne materiały promocyjne, możliwość rekreacji w gospodarstwie, uczestniczenia w pracach gospodarskich, organizowane imprezy, postawa gospodarzy (udział w szkoleniach, znajomość języków obcych).	Obowiązkowa rejestracja gospodarstw w Urlaub am Bauernhof – oddziałach Austriackiego Stowarzyszenia Agroturystycznego. Kategoryzacji gospodarstw dokonują Koła „Gościnnych Farm” Kategorie przyznawane są na okres 4 lat, przedłużenie ich obowiązywania wymaga ponownej kontroli. Możliwe są również doraźne kontrole w gospodarstwach skategoryzowanych.

Kraj	Kategoryzowane obiekty	Kategorie	Kryteria kategoryzacji	Procedura kategoryzacji
Niemcy	Pokoje dla gości w gospodarstwie rodzinnym, domy wynajmowane na urlop w połączeniu z prowadzeniem gospodarstwa rolnego, kemping w gospodarstwie, pokoje dla dzieci przyjmowanych bez opiekunów	Znak jakości (bez podziału na kategorie)	Znak jakości przyznawany w kategoriach: Urlop w zagrodzie wiejskiej (w czynnym gospodarstwie), Urlop na wsi (kwatery wiejskie w gospodarstwach, które zaprzestały działalności rolniczej), Urlop w winnicy (w gospodarstwach winiarskich). Kryteria oceny: Ogólne wrażenie gospodarstwa – lokalizacja, stan techniczny budynku mieszkalnego, budynków gospodarskich i dróg dojazdowych, dostępność komunikacyjna, oświetlenie, ogrzewanie. Wyposażenie – części sypialnej, sanitarnej i jadalnej. Bezpieczeństwo w domu i w gospodarstwie. Przygotowanie gospodarzy – zaangażowanie, znajomość regionu, języków obcych. Ochrona środowiska. Usługi i rekreacja.	Kategoryzacji dokonuje stowarzyszenie „Urlop w zagrodzie wiejskiej” działające w ramach Niemieckiego Związku Rolników – DLG. Weryfikacja kryteriów, poprzedzająca przyznanie znaku jakości, odbywa się komisyjnie, a sposób funkcjonowania Komisji jest szczegółowo opisany. Znak jakości przyznawany jest na okres 3 lat.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: I. Majewska i zespół ekspertów, Program rozwoju i promocji systemu kategoryzacji obiektów agroturystycznych i obiektów turystyki wiejskiej w Polsce, Nałęczów 2014, s. 16–23, Jakość świadczonych usług czynnikiem wzrostu konkurencyjności oferty turystycznej na wsi – poradnik dla osób prowadzących działalność agroturystyczną, KSOW, MRiRW, Warszawa 2015, s. 5–6, <http://ksow.pl> (dostęp: 12.12.2017).

Przedstawione w tabeli 2 standardy europejskich systemów kategoryzacji wiejskiej bazy noclegowej, tak w modelu obowiązkowym, jak i dobrowolnym, zawierają wymogi odnoszące się do szeroko rozumianych atrybutów jakości oferowanego produktu, a w szczególności do atrakcyjnej turystycznie lokalizacji obiektu noclegowego, jego wyposażenia, dostępności komunikacyjnej, zakresu świadczonych usług, bezpieczeństwa oraz gościnności gospodarzy. Stanowią one wyraz kompleksowego podejścia do istoty jakości wiejskiej bazy noclegowej, zgodnie z którym jakość usług agroturystycznych nie ogranicza się tylko do noclegu, ale obejmuje wszystkie aspekty satysfakcjonującego turystę pobytu oraz wypoczynku na obszarach wiejskich.

3. Polski system kategoryzacji wiejskiej bazy noclegowej i jego ewolucja

Dynamiczny rozwój turystyki wiejskiej i agroturystyki, który nastąpił w Polsce w latach dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku, wywołał konieczność zainicjowania działań zmierzających do sformalizowania standardów jakości w odniesieniu do wiejskiej bazy noclegowej. W ramach programu PHARE TOURIN zrealizowany został duży projekt, wspierający rozwój wiejskiej bazy noclegowej, promocję turystyki wiejskiej oraz opracowanie kompleksowego systemu kategoryzacji obiektów noclegowych, usytuowanych na obszarach wiejskich. Wdrażając założenia projektu, dokonano pilotażowej kategoryzacji, opracowano podręcznik dla inspektorów, przygotowano kwestionariusze do rejestracji i kategoryzacji obiektów [14].

Rezultatem wykorzystania dobrych praktyk i sprawdzonych doświadczeń w wielu krajach europejskich było powołanie w 1996 r. organizacji ds. rejestracji, inspekcji i kategoryzacji wiejskiej bazy noclegowej, która otrzymała nazwę Polska Federacja Turystyki Wiejskiej „Gospodarstwa Gościnne”. Efektem jej działań było wdrożenie systemu rejestracji i kategoryzacji obiektów wiejskiej bazy noclegowej. System kategoryzacji miał mieć charakter ogólnopolski, dobrowolny i odpłatny, a definiowany był jako skuteczny instrument zarządzania jakością na rynku usług turystyki wiejskiej [13]. Jego koncepcja opierała się na standaryzacji infrastruktury oraz waloryzacji usług świadczonych w poddanych kategoryzacji obiektach noclegowych. Kluczowym założeniem tworzonego systemu była kreacja silnej marki systemu kategoryzacji wiejskiej bazy noclegowej o ogólnopolskiej rozpoznawalności, co miało zapewnić powszechne przystępowanie kwaterodawców do systemu. Opracowano więc szczegółowe zasady określające warunki uzyskania przez obiekt noclegowy odpowiedniej kategorii. Za najważniejsze elementy oceny standardu obiektu i jakości świadczonych usług uznano [9, 15, 19]:

- ◆ usytuowanie obiektu – kwatery i warunki otoczenia,
- ◆ stan obiektu,
- ◆ czystość i porządek w obiekcie i w całym gospodarstwie,
- ◆ bezpieczeństwo w obiektach,
- ◆ wyposażenie w sprzęt AGD, RTV oraz standard umeblowania,
- ◆ jakość obsługi.

Należy zauważyć, iż opracowany w latach dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku system kategoryzacji był dosyć skomplikowany, a stosowana procedura polegała na ocenie obiektu w oparciu o liczne kryteria i nadaniu poszczególnym kwaterom kategorii odzwierciedlającej standard obiektu i jakość oferowanych usług. Potwierdzeniem standardu usług oferowanych przez obiekt noclegowy objęty systemem było przyznanie określonej kategorii, premiiwanej odpowiednią liczbą symboli – słoneczek, przy czym maksymalnie można było otrzymać ich 3, zaś najniższa kategoria – standard, była pozbawiona tego symbolu [14, 19]. Dobrowolnej kategoryzacji podlegały, usytuowane na terenach wiejskich, pokoje gościnne (stosowane kategorie: standard, 1 słoneczko, 2 słoneczka i 3 słoneczka), samodzielne jednostki mieszkalne (stosowane kategorie:

standard, 1 słoneczko, 2 słoneczka i 3 słoneczka), kwatery grupowe (możliwa jedna kategoria – standard), przyzagrodowe pola kempingowe (możliwa jedna kategoria – standard). Skategoryzowany obiekt otrzymywał prawo do posługiwania się znakiem przyznanej kategorii przez okres 2 lat [9].

Kompleksowe zmiany w systemie kategoryzacji wiejskiej bazy noclegowej, opracowane na podstawie analizy doświadczeń krajów europejskich oraz działań Europejskiej Federacji Turystyki Wiejskiej EuroGites, zostały wprowadzone w roku 2012, a uproszczony system kategoryzacji funkcjonuje od 1 stycznia 2013 r. [14, 19]. Zakres tych zmian obejmował [14]:

- ◆ skrócenie skali ocen obiektów,
- ◆ zmniejszenie liczby kryteriów oceny,
- ◆ wprowadzenie dwóch głównych kategorii obiektów *kwatery na wsi* i *kwatery u rolnika*, którym przyznane mogą być: 1, 2, lub 3 słoneczka,
- ◆ dokonywanie oceny obiektu przez jednego inspektora,
- ◆ rezygnację z kategoryzacji pól namiotowych oraz pokoi grupowych,
- ◆ dopuszczenie do użytkowania pokoi dla maksymalnej liczby sześciu osób,
- ◆ wydłużenie okresu obowiązywania przyznanej oceny do 4 lat.

Zmodyfikowany system kategoryzacji wiejskiej bazy noclegowej opiera się na pogrupowanych tematycznie kryteriach oceny, odnoszących się do [14, 15]:

- ◆ cech kwatery,
- ◆ infrastruktury mającej wpływ na komfort pobytu gości,
- ◆ wyposażenia pokoi,
- ◆ infrastruktury technicznej, zewnętrznego wyglądu i oznakowania kwatery,
- ◆ węzłów higieniczno-sanitarnych,
- ◆ usług mających wpływ na komfort pobytu gości.

Kryteria te są zróżnicowane dla poszczególnych kategorii obiektów, ponadto do systemu kategoryzacji wprowadzono osobne kryteria uzależnione od typu obiektu i oferowanego zakresu usług [13, 19]. Dla gospodarstw kategorii *wypoczynek u rolnika* – odnoszą się one do wiejskiego charakteru obiektu oraz jego otoczenia, wymogu prowadzenia działalności rolnej, liczby zwierząt w gospodarstwie, potraw regionalnych w ofercie, wyrobów sztuki ludowej jako elementów dekoracyjnych pokoi i całego obiektu noclegowego, natomiast dla samodzielnych jednostek mieszkalnych dotyczą czystości i wyposażenia pokoi, aneksów kuchennych i wypoczynkowych oraz węzła higieniczno-sanitarnego [13, 14].

Zmodyfikowany system kategoryzacji, wprowadzający odrębne kategorie obiektów określanych jako *wypoczynek na wsi* i *wypoczynek u rolnika*, zwiększa atrakcyjność pobytu turysty na wsi oraz różnorodność sposobów animacji czasu wolnego. Goszczący w gospodarstwach agroturystycznych turyści mają możliwość spożywania dań kuchni regionalnej, obcowania ze zwierzętami gospodarskimi oraz uczestniczenia w codziennych pracach, związanych z prowadzeniem gospodarstwa. Szczególnie istotne jest też położenie większego nacisku na działania proekologiczne [14, 19].

Wprowadzając dobrowolny system kategoryzacji wiejskiej bazy noclegowej, liczone na szybkie jego upowszechnienie ze względu na przewidywane korzyści dla kwaterodawców funkcjonujących w systemie, a mianowicie [14]:

- ◆ ilościowy wzrost sprzedaży oferty,
- ◆ włączenie do prestiżowego ogólnopolskiego systemu obejmującego obiekty markowe i powszechnie rozpoznawalnego przez usługodawców, turystów oraz instytucje państwowe,
- ◆ promocję skategoryzowanych gospodarstw w ramach działalności instytucji państwowych,
- ◆ możliwość umieszczania tablic rekomendacyjnych *Wypoczynek na wsi* lub *Wypoczynek u rolnika*, wyróżniających obiekt na danym terenie,
- ◆ możliwość zamieszczenia logo PFTW „GG” na własnych materiałach promocyjnych,
- ◆ bezpłatną prezentację oferty w materiałach promocyjnych oraz możliwość zamieszczenia angielskiej oferty na stronie www.agritourism.pl,
- ◆ profesjonalne doradztwo inspektorów w zakresie podnoszenia standardu obiektu i jakości usług.

Wśród korzyści dla gości skategoryzowanych obiektów noclegowych wskazywano przede wszystkim: łatwość wyszukiwania i porównywania ofert według obiektywnych kryteriów oraz ich przejrzystość (dzięki strukturze informacyjnej na portalu), gwarancję konkretnej jakości mierzonej znanymi kryteriami, wyższy poziom usług i obsługi bezpośredniej oraz możliwość złożenia reklamacji do PFTW „Gospodarstwa Gościnne”.

4. Uwarunkowania oraz efektywność wdrażania systemu kategoryzacji wiejskiej bazy noclegowej w Polsce

System kategoryzacji wiejskiej bazy noclegowej ma na celu podniesienie jakości oferowanych usług noclegowych, ale jego wdrażanie postępuje powoli, tym bardziej że aktywność agroturystyczna w Polsce to niewiele znaczący segment gospodarki turystycznej, a wyniki badań postaw przedsiębiorczych młodych mieszkańców wsi (podkarpackiej) uwidaczniają ich znikome zaangażowanie w działalność agroturystyczną [4]. Ze względu na sposób gromadzenia i prezentowania danych statystycznych zgodnie z PKD [16] nie ma możliwości dokładnego ustalenia rozmiarów wiejskiej bazy noclegowej (tab. 3), ale zauważalny jest mały (poniżej 8%) udział kwater agroturystycznych w łącznej liczbie obiektów bazy krajowej i zupełnie marginalna liczba turystów korzystających z oferty agroturystycznej oraz udzielonych noclegów (poniżej 1%). Liczba noclegów w pokojach gościnnych była wprawdzie znacząco wyższa, ale należy zauważyć, że tylko część tych noclegów miała miejsce w obiektach zlokalizowanych na wsi.

Tab. 3. Wiejska baza noclegowa w Polsce w 2016 r. na tle krajowej bazy noclegowej

Wyszczególnienie	Baza noclegowa w Polsce ogółem	Pokoje gościnne*		Kwatery agroturystyczne**	
		Liczba	Udział % baza ogółem=100	Liczba	Udział % baza ogółem=100
Obiekty bazy noclegowej	10 509	1996	19,0	802	7,6
Miejsca noclegowe	749 191	46 776	6,2	13 526	1,8
Turyści korzystający z obiektów bazy noclegowej	30 108 308	671 008	2,2	138 777	0,5
Udzielone noclegi	79 393 860	2 377 503	3,0	507 762	0,6

*łącznie z pokojami gościnnymi w miastach, **bez obiektów agroturystycznych dysponujących więcej niż 10 miejscami noclegowymi

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych statystycznych z publikacji *Turystyka w 2016 roku*, GUS, Warszawa 2017, <http://stat.gov.pl> (dostęp: 14.01.2018)

Analizując dane z tabeli 4, można zauważyć znaczące dysproporcje w rozmieszczeniu przestrzennym wiejskiej bazy noclegowej – jest ona najbardziej rozwinięta w postrzeganych jako szczególnie atrakcyjne turystycznie województwach: pomorskim, małopolskim, zachodniopomorskim i warmińsko-mazurskim.

Tab. 4. Obiekty wiejskiej bazy noclegowej w 2016 r. według województw

Województwo	Pokoje gościnne*		Kwatery agroturystyczne**	
	Liczba obiektów	Udział % w ogólnej liczbie obiektów	Liczba obiektów	Udział % w ogólnej liczbie obiektów
Dolnośląskie	142	7,1	71	8,9
Kujawsko-pomorskie	30	1,5	24	3,0
Lubelskie	55	2,8	33	4,1
Lubuskie	11	0,6	26	3,2
Łódzkie	35	1,8	26	3,2
Małopolskie	456	22,8	89	11,1
Mazowieckie	31	1,6	44	5,5
Opolskie	13	0,7	16	2,0
Podkarpackie	58	2,9	66	8,2
Podlaskie	27	1,4	51	6,4
Pomorskie	586	29,4	85	10,6
Śląskie	84	4,2	42	5,2
Świętokrzyskie	11	0,6	38	4,7
Warmińsko-mazurskie	38	1,9	88	11,0
Wielkopolskie	22	1,1	68	8,5
Zachodniopomorskie	397	19,9	35	4,4
Polska	1996	100,0	802	100,0

*łącznie z pokojami gościnnymi w miastach, **bez obiektów agroturystycznych dysponujących 10 miejscami noclegowymi i powyżej 10 miejsc noclegowych

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych statystycznych z publikacji *Turystyka w 2016 roku*, GUS, Warszawa 2017, <http://stat.gov.pl> (dostęp: 14.01.2018)

Kategoryzacja wiejskiej bazy noclegowej, prowadzona przez Polską Federację Turystyki Wiejskiej „Gospodarstwa Gościnne”, nie jest jeszcze w Polsce zjawiskiem powszechnym, o czym świadczą dane z tabeli 5.

Tab. 5. Kategoryzacja kwater agroturystycznych zgłoszonych do bazy internetowej Polskiej Federacji Turystyki Wiejskiej „Gospodarstwa Gościnne” według województw*

Województwo	Liczba skategoryzowanych kwater agroturystycznych			Udział kwater skategoryzowanych w ogólnej liczbie kwater w bazie** (w %)	
	Ogółem	Kategoria			
		3 słoneczka	2 słoneczka	1 słoneczko	
Dolnośląskie	4	-	3	1	0,3
Kujawsko-pomorskie	-	-	-	-	-
Lubelskie	10	1	5	4	0,8
Lubuskie	4	1	3	-	0,3
Łódzkie	1	-	1	-	0,1
Małopolskie	13	4	2	7	1,1
Mazowieckie	3	1	1	1	0,2
Opolskie	1	-	1	-	0,1
Podkarpackie	1	-	1	-	0,1
Podlaskie	-	-	-	-	-
Pomorskie	15	9	5	1	1,2
Śląskie	-	-	-	-	-
Świętokrzyskie	2	-	2	-	0,2
Warmińsko-mazurskie	51	14	18	22	4,2
Wielkopolskie	3	3	-	-	0,2
Zachodniopomorskie	-	-	-	-	-
Polska	111	33	42	36	9,1

*stan na 14.01.2018, **liczba kwater agroturystycznych w bazie wynosi 1224

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych PFTW „GG”, <http://www.agroturystyka.pl> (dostęp: 14.01.2018)

Spośród 1224 kwater agroturystycznych, zgłoszonych do bazy internetowej PFTW „GG”, skategoryzowano tylko 9,1%, przy czym poszczególne kategorie: 3 słoneczka, 2 słoneczka, 1 słoneczko uzyskało odpowiednio 2,7%, 3,4% i 2,9% występujących w bazie obiektów noclegowych. Największą liczbę skategoryzowanych kwater agroturystycznych posiada województwo warmińsko-mazurskie – 45,9% wszystkich skategoryzowanych obiektów widniejących na stronie internetowej PFTW.

Wyniki badań przeprowadzonych przez PFTW „Gospodarstwa Gościnne” wśród stowarzyszeń oferujących usługi agroturystyczne, umożliwiają wskazanie niektórych przyczyn braku zainteresowania właścicieli kategoryzacją kwater, a mianowicie [6]:

- ◆ maleje zainteresowanie agroturystyką, a tym samym wykorzystanie obiektów noclegowych jest zbyt małe, aby zapewniało zadawalający poziom rentowności,
- ◆ rosną koszty prowadzonej działalności agroturystycznej, a ze względu na dużą konkurencję wzrost cen jest niewielki, co znacząco obniża zyskowność świadczonych usług,

- ◆ brak jest wsparcia ze strony lokalnych samorządów,
- ◆ wymogi kategoryzacyjne dotyczące wielkości pomieszczeń, jakości ich wyposażenia, sanitariatów, zagospodarowania terenu oraz zakresu świadczonych usług determinują konieczność znaczących nakładów finansowych, a brak jest przekonania, że kategoryzacja obiektu okaże się skuteczna marketingowo.

Ponadto turyści często nie posiadają wiedzy o systemie kategoryzacji wiejskiej bazy noclegowej i nie są zainteresowani pobytem w skategoryzowanym gospodarstwie agroturystycznym, co potwierdzają wyniki badania bezpośredniego, przeprowadzonego metodą ankietową w kwietniu 2017 r. na obszarze województwa podkarpackiego. Badanie, którego celem było zdiagnozowanie postaw ankietowanych wobec kategoryzacji obiektów wiejskiej bazy noclegowej, zrealizowali studenci kierunku *Turystyka i rekreacja* PWSTE w Jarosławiu wśród swoich kolegów, znajomych, członków rodzin, tworząc próbę badawczą liczącą 120 respondentów. Spośród ankietowanych tylko 7 osób wiedziało o istnieniu systemu kategoryzacji wiejskich obiektów noclegowych, 3 słyszały o „wypoczynku na wsi” i „wypoczynku u rolnika”, ale żaden z respondentów nie potrafił wskazać konkretnych standardów jakości łączących się z określoną kategorią kwatery agroturystycznej.

Większość ankietowanych nie była zainteresowana agroturystyką – tylko 47 osób (czyli 39,2%) korzystało w latach 2014–2017 z noclegów w nieskategoryzowanych kwaterach agroturystycznych, przy czym były to najczęściej pobyty weekendowe lub co najwyżej tygodniowe. Ponad połowa uczestników badania oceniła jakość oferowanych im usług noclegowych jako dobrą (25 osób – 53,2%) lub bardzo dobrą (6 osób – 12,8%), dla 12 ankietowanych (25,5%) jakość ta była średnio zadawalająca, natomiast 4 osoby (8,5%) uznały ją za niezadawalającą. Prawie wszyscy respondenci korzystający wcześniej z noclegów w kwaterach agroturystycznych (45 osób – 95,7%), pytani o chęć skorzystania z oferty skategoryzowanego obiektu agroturystycznego w przyszłości, stwierdzili, że kategoria kwatery nie ma dla nich znaczenia, ponieważ nie znają standardowych wymogów, a tylko 2 osoby zadeklarowały chęć pobytu w takim obiekcie noclegowym na wsi.

Reasumując, należałoby stwierdzić, że system kategoryzacji wiejskiej bazy noclegowej funkcjonuje, ale nie jest systemem powszechnie rozpoznawalnym i popularnym, tak wśród kwaterodawców, jak i wśród turystów. Nadal niewiele gospodarstw posługuje się rekomendacją Polskiej Federacji Turystyki Wiejskiej „Gospodarstwa Gościnne” oraz bardzo ograniczona liczba skategoryzowanych wcześniej obiektów występuje o ponowną kategoryzację. Można więc uznać, iż system kategoryzacji obiektów wiejskich, stworzony przez PFTW „GG”, nie jest systemem powszechnym, co nie zmienia faktu, iż jest systemem ogólnopolskim.

5. Kategoryzacja wiejskiej bazy noclegowej a jakość produktu turystycznego Pogórza Dynowskiego

Wiejska baza noclegowa zlokalizowana na Pogórzu Dynowskim obejmuje zarówno nieskategoryzowane gospodarstwa agroturystyczne, jak i pokoje gościnne (część z nich

to obiekty wolno stojące), nazywane kwaterami agroturystycznymi. Analiza informacji z oficjalnych stron internetowych gmin zrzeszonych w Związku Gmin Turystycznych Pogórza Dynowskiego [22, 23, 24, 25, 26] pozwoliła na wytypowanie 50 wiejskich obiektów noclegowych, w których liczba wynajmowanych pokoi jest mniejsza od 10. Wywiady telefoniczne, przeprowadzone w maju 2017 r. przez studentów kierunku *Turystyka i rekreacja* PWSTE w Jarosławiu z 25 właścicielami kwater agroturystycznych (lub ich pracownikami), dostarczyły informacji umożliwiających ogólną charakterystykę tych obiektów pod względem jakości oferowanych usług noclegowych (tab. 6).

Tab. 6. Charakterystyka wybranych gospodarstw/kwater agroturystycznych funkcjonujących na Pogórzu Dynowskim pod względem jakości oferowanych usług noclegowych

Wybrane cechy kwater/gospodarstw agroturystycznych	Warianty cech	Liczba obiektów	Udział %
Rodzaj oferty	Oferta całoroczna	19	76,0
	Oferta sezonowa (maj - wrzesień)	6	24,0
Obiekt noclegowy i elementy jego wyposażenia	Oznakowanie obiektu	18	72,0
	Oznakowanie dojazdu	12	48,0
	Obiekt ogrzewany	22	88,0
	Odrębne sanitariaty dla gości	25	100,0
	Aneks kuchenny dla gości	19	76,0
	Sprzęt AGD do dyspozycji gości	25	100,0
	Sprzęt RTV do dyspozycji gości	11	44,0
Zagospodarowanie terenu	Utwardzony parking	16	64,0
	Plac zabaw dla dzieci	9	36,0
	Ogród, miejsce do wypoczynku	18	72,0
	Urządzenia rekreacyjne	3	12,0
	Grill, palenisko do dyspozycji gości	15	60,0
Zakres usług podstawowych	Nocleg	16	64,0
	Nocleg ze śniadaniem	6	24,0
	Nocleg z całodziennym wyżywieniem	3	12,0
	Wariant do wyboru	9	36,0
Kontakt - informacje, rezerwacja	Telefoniczny	25	100,0
	Poczta elektroniczna	3	12,0
	Strona internetowa	1	4,0

Źródło: Badania własne

Analizując informacje przekazane przez usługodawców, można stwierdzić, że pomimo braku kategoryzacji, obiekty noclegowe zlokalizowane na Pogórzu Dynowskim oferują usługi zadawalającej, a niekiedy nawet wysokiej jakości. Zdecydowana większość obiektów (ponad 3/4) funkcjonuje przez cały rok, jest ogrzewana, oznakowana, posiada aneks kuchenny, jest wyposażona w sprzęt AGD i RTV. We wszystkich kwaterach znajdują się odrębne węzły higieniczno-sanitarne dla gości, znaczący jest

również udział obiektów z dobrze zagospodarowanym terenem. Posiłki serwowane są tylko w 1/3 gospodarstw, natomiast w pozostałych oferowana jest wyłącznie usługa noclegowa. Wszyscy kwaterydawcy proponują kontakt telefoniczny, poczta elektroniczna dostępna jest tylko w trzech obiektach, a strona internetowa w jednym.

Równocześnie należałoby zauważyć, iż ocenę jakości wiejskiej bazy noclegowej na Pogórzu Dynowskim znacząco podnoszą bogate walory krajobrazowe, przyrodnicze i kulturowe, doskonałe warunki do wypoczynku i uprawiania różnych form turystyki aktywnej oraz liczne imprezy kulturalne, folklorystyczne i sportowo-rekreacyjne [22, 23, 24, 25, 26, 27]. Są to te elementy przestrzeni turystycznej, które według kryteriów Europejskiej Federacji Turystyki Wiejskiej EuroGites w dużym stopniu wpływają na ocenę jakości wiejskich obiektów noclegowych, a tym samym na atrakcyjność zintegrowanych produktów turystyki wiejskiej.

Analizując uwarunkowania kategoryzacji wiejskiej bazy noclegowej, można stwierdzić, że w najbliższym czasie nie należy się spodziewać przystępowania do tego systemu kwaterydawców z Pogorza Dynowskiego. Wymagałoby to bowiem znaczącego zwiększenia ich aktywności agroturystycznej, poniesienia dużych wydatków na wyposażenie obiektów, zagospodarowanie terenu i opłaty kategoryzacyjne. Opłacalność takich przedsięwzięć wydaje się być na razie wątpliwa, chociażby ze względu na fakt, że goszczący w wiejskich kwaterach turyści oczekują relatywnie niskich cen i nie ma dla nich specjalnego znaczenia pobyt w skategoryzowanym obiekcie. Na poprawę sytuacji mogłoby wpłynąć ewentualne dofinansowanie inwestycji agroturystycznych ze środków unijnych i krajowych, ale w świetle priorytetów Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014–2020 wydaje się to być trudne do zrealizowania [12, 17].

Tak więc za uzasadniony można uznać wniosek, że proces kategoryzacji obejmie znaczną część wiejskiej bazy noclegowej, tak na Pogórzu Dynowskim, jak i w innych regionach Polski, tylko wtedy, gdy właściciele kwater agroturystycznych będą mogli uzyskać wymierne korzyści z tytułu ich skategoryzowania, natomiast turyści nabiorą przekonania o istnieniu rzeczywistej korelacji pomiędzy kategorią obiektu noclegowego a jakością usług agroturystycznych, które nabywają.

6. Podsumowanie

System kategoryzacji to narzędzie zarządzania jakością wiejskiej bazy noclegowej, wspierające pozacenową konkurencyjność skategoryzowanych podmiotów na rynku usług turystycznych. Kryteria oceny jakości wiejskich obiektów noclegowych łączą standaryzację infrastrukturalną z waloryzacją świadczonych usług, a system promuje wiejski charakter oferty i funkcjonowanie kwater agroturystycznych z zachowaniem lokalnej tradycji i kultury.

W Europie wdrożono dwa modele kategoryzacji wiejskiej bazy noclegowej o zróżnicowanych procedurach i kryteriach oceny – obowiązkowy i dobrowolny, tym niemniej przyjmowane w krajowych systemach kategoryzacji standardy jakości są w zasadzie uniwersalne i odnoszą się do lokalizacji, stanu i wyposażenia obiektu noclegowego, bezpieczeństwa, zakresu świadczonych usług i szeroko rozumianej gościnności gospodarzy. W krajach, w których obszary wiejskie posiadają dobrze

rozwiniętą funkcję turystyczną, a turyści są wymagający i niezbyt wrażliwi cenowo, przynależność kwaterodawców do systemu kategoryzacji stała się powszechna, ponieważ poprawia pozycję ich obiektów noclegowych na wysoko konkurencyjnym rynku agroturystycznym.

Wdrażany od ponad dwudziestu lat i modyfikowany, polski dobrowolny system kategoryzacji wiejskiej bazy noclegowej nie zyskał szczególnej popularności – niewielu kwaterodawców przystępuje do systemu, a w niektórych regionach system praktycznie nie funkcjonuje. Przyczyny takiej sytuacji są zróżnicowane – jest to zarówno efekt słabości i relatywnie niskiej rentowności rynku turystyki wiejskiej, braku środków na sfinansowanie kosztów dostosowania obiektów do wymogów kategoryzacyjnych oraz niewystarczającego instytucjonalnego wsparcia, jak i słabej motywacji ze strony turystów, którzy w większości nie doceniają korzyści z pobytu w skategoryzowanym obiekcie, natomiast oczekują względnie taniej usługi agroturystycznej. Sytuacja ta determinuje sceptyczne postawy polskich kwaterodawców wobec opłacalności funkcjonowania w systemie kategoryzacji i dotyczy to nie tylko właścicieli gospodarstw z mniej popularnych wiejskich obszarów recepcji, takich jak Pogórze Dynowskie, ale również tych, którzy prowadzą działalność w regionach postrzeganych jako szczególnie atrakcyjne turystycznie.

Rzeczywiste upowszechnienie systemu kategoryzacji wiejskiej bazy noclegowej w Polsce skutkowałoby niewątpliwie podniesieniem jakości produktu turystycznego obszarów wiejskich, ale jest to proces długotrwały, wymagający przede wszystkim: kreacji silnej, rozpoznawalnej marki systemu oraz jego funkcjonalnego i organizacyjnego wzmocnienia, obniżenia kosztów kategoryzacji, wdrożenia i wypromowania koszyka realnych korzyści dla kwaterodawców i turystów oraz efektywnego zarządzania systemem i jego intensywnej promocji w procesie komunikacji z rynkiem.

Bibliografia

1. Bański J., *Wiejskie obszary sukcesu gospodarczego*, PTG, PAN IGiPZ, Warszawa 2008, s. 116–126.
2. Borkowski S., Wszendybył E., *Jakość i efektywność usług hotelarskich*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007, s. 63–64.
3. Dyrda G., Krupa J., Szpara K., *Nowe trendy w rozwoju turystyki na obszarach wiejskich*, Wydawnictwo ZGTPD, Dynów 2017, s. 8.
4. Dyrda G., *Analiza postaw młodych mieszkańców Podkarpacia wobec wiejskiej przedsiębiorczości turystycznej*, [w:] R.G. Nowicki, J. Kosmaczewska, M. Barczak (red.), *Przedsiębiorczość na obszarach wiejskich – koncepcje, realizacje, kierunki rozwoju*, Wydawnictwo Uczelniane Wyższej Szkoły Gospodarki, Bydgoszcz 2016, s. 69, 73–75.
5. Iwicki S., *Zagospodarowanie turystyczne obszarów wiejskich*, Wydawnictwo Uczelniane Wyższej Szkoły Gospodarki, Bydgoszcz 2006, s. 96–98.
6. Jastrzębski C. (red.), *Infrastruktura okoturystyczna jako element wzbogacający ofertę obszarów wiejskich*, WSEPiNM, Kielce 2014, s.131–133.
7. Knecht D., *Agroturystyka w agrobiznesie*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2009, s. 87–91.
8. Panasiuk A. (red.), *Jakość usług turystycznych*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2007, s. 89–93.

9. Sawicki B., *Agroturystyka w aktywizacji obszarów wiejskich*, Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego, Lublin 2007, s. 189.
10. Sawicki B., Mazurek-Kusiak A.K., *Agroturystyka w teorii i praktyce*, Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego, Lublin 2010, s. 67.
11. Sznajder M., Przezbórska L., *Agroturystyka*, Wydawnictwo PWE, Warszawa 2006, s. 147, 192.

Bibliografia uzupełniająca

12. Idziak W., Idziak P., Kamiński R., *Wsparcie dla rozwoju turystyki wiejskiej i agroturystyki w ramach Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014–2020 oraz z krajowych i regionalnych programów operacyjnych*, MRiRW, Warszawa 2015, <https://bip.minrol.gov.pl> (dostęp: 12.12.2017).
13. *Jakość świadczonych usług czynnikiem wzrostu konkurencyjności oferty turystycznej na wsi – poradnik dla osób prowadzących działalność agroturystyczną*, KSOW, MRiRW, Warszawa 2015, <http://ksow.pl> (dostęp: 12.12.2017).
14. Majewska I. i zespół ekspertów, *Program rozwoju i promocji systemu kategoryzacji obiektów agroturystycznych i obiektów turystyki wiejskiej w Polsce*, Nałęczów 2014, s.15–32.
15. *Regulamin kategoryzacji wiejskiej bazy noclegowej*, Polska Federacja Turystyki Wiejskiej „Gospodarstwa Gościnne”, <http://pftw.pl> (dostęp: 12.12.2017).
16. *Turystyka w 2016 roku*, GUS, Warszawa 2017, <http://stat.gov.pl> (dostęp: 14.01.2018).

Źródła internetowe

17. <https://bip.minrol.gov.pl> (dostęp: 12.12.2017).
18. <http://ksow.pl> (dostęp: 12.12.2017).
19. <http://pftw.pl> (dostęp: 12.12.2017).
20. <http://stat.gov.pl> (dostęp: 14.01.2018).
21. <http://www.agroturystyka.pl> (dostęp: 14.01.2018).
22. <http://www.dubiecko.pl> (dostęp: 14.01.2018).
23. <http://www.gminadydnia.pl> (dostęp: 14.01.2018).
24. <http://gminadynow.pl> (dostęp: 14.01.2018).
25. <http://krzywcza.pl> (dostęp: 14.01.2018).
26. <http://nozdrzec.pl> (dostęp: 14.01.2018).
27. <http://www.pogorzedynowskie.pl> (dostęp: 14.01.2018).